

Ольга Петренко
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

УРБАНІСТИЧНА ЛЕКСИКА ТА ФРАЗЕОЛОГІЯ В БАРОКОВОМУ ЛІТОПИСАННІ (НА МАТЕРІАЛІ «ОСТРОЗЬКОГО ЛІТОПИСЦЯ»)

У статті розглянуто лексичний комплекс «місто» на матеріалі пам'ятки XVII ст. «Острозький літописець». Проаналізовано загальні назви та сталі вирази на позначення міських реалій, досліджено власні назви, прийменниково-іменникові сполуки, з'ясовано ступінь розвинутої урбаністичної лексики та фразеології в добу бароко.

Ключові слова: урбаноніми, географічна лексика, місто, літопис, бароко.

This thesis deals with the lexical concept «the city», the research is based on the text of the XVII century «The Ostroh Chronicler». Common nouns and constant expressions describing the city realities are taken into account; proper names and prepositional-noun compounds are analyzed. Particular attention is paid to defining the level of development of urban vocabulary and phraseology in the Baroque period.

Key words: urbanonims, geographical vocabulary, city, chronicle, baroque.

«Острозький літописець» («С Кройніки Бельського речі потрібні вибрані») – пам'ятка 30-х рр. XVII ст., написана книжною українською мовою. Анонімний автор зазначає, що в першій, компілятивній, частині взяв за основу «Хроніку» польських історіографів XVI ст. Мартина й Йоахима Бельських. Тому важливо простежити, як саме географічні терміни адаптовано до вимог книжної української мови.

Термінологія, вжита для опису міських реалій, доволі різноманітна. На сторінках літопису лексичний комплекс міста окреслено в термінах, що описують будівлі оборонного, житлового, господарського, освітнього призначення («мур», «замок», «млини», «шпиталь», «школи», «на домах», «форткою»); об'єкти біля води («мост», «вежу високо на морі», «греблі»); культові споруди («в костелі» («на костелах»), «в церкві замковой», «церкви... з трима верхи», «до

склепу»); відкритий або відмежований простір («предмістя», «на господі», «пуці», «сади», «двур», «двор владичий», «грунти», «ярмарок»). Окрім загальних назв, наведено власні назви конкретних споруд: «в церкві святого Михаїла золотого», «Печерський монастир», «Сокальський замок», «Дерманського монастира», «церков святеї Софії».

У літописі згадано 107 міст, причому лише до шести з них додано характеристику – «місто» або «град»: «Путивль, Дорогобуже, Торонець і інші міста», «міста зацного і славного Пскова», «во граді Любартові», «во граді Полонном». Лексема «місто» вживана як у сучасному значенні («вигоріло все місто»), так і на позначення «місця» («всі міста разом горіли»).

Згадки про міста найчастіше фігурують у контексті завоювання або облоги: «Татар поражено под Вишневецем» [3, с. 125], «Турци і татаре

Зіньков спалили» [3, с. 126], *«под Межибож... вторгнули»* [3, с. 125], *«князь Костантин у Ольшаниці татар побил»* [3, с. 126], *«Битва була з волохи под Обертином»* [3, с. 126], *«под столицею обозом ся положил»* [3, с. 131]. У подібних виразах найчастіше вживані дієслова з семантикою оволодіння, підкорення (*«войсько Рим взяли»* [3, с. 126], *«Браслав от татар взят»* [3, с. 127], *«Татаре були Межибож облегли»* [3, с. 127]). Оволодіння містом рівнозначне захопленню полонених: *«Махмет, перекопський цар, взял Казань... і в Москві больш 300 000 в'язнів набрал»* [3, с. 125]. Місто постає брамою до іншої країни: *«увошли през Хотин до Волох»* [3, с. 128]. Часом втеча з міста є єдиним засобом порятунку: *«Ласький под Очаковом бул і татар громил, аж на море утікали»* [3, с. 127], *«утік... в ноц з замку форткою до стаєнь»* [3, с. 128]. У такий спосіб окреслюється опозиція міста і замського простору: останній може бути як рятивним (під час землетрусу в Царгороді *«Базет, цесар турський, з міста випровадившися под намети, в полю мешкал»* [3, с. 125]), так і загрозливим (*«покидано за містом на сніденіє псом»* [3, с. 137]).

Урбаноніми також вживані як орієнтир у просторі: *«у милі от Москви»* [3, с. 131], *«под Озерною, от Чирська дві милі»* [3, с. 131], *«монастир Тригорський в пустині Трояновської, недалеко от Денешов»* [3, с. 132], *«не увесь її Острог, тільки половина, а половина князя Домініка, внука краковського»* [3, с. 137]. У цьому контексті фігурують дієслова на позначення руху, переміщення: *«до Москви... на царство отпровадили»* [3, с. 130-131], *«почали сходити з міста на мост к шпиталю»* [3, с. 137]. Для просторової орієнтації літописець наводить назви річок, що протікають біля міст: *«недалеко от Денешов над рікою*

Тетерв'ю» [3, с. 132], *«под Астороханієм, которого замку Волга ріка обишла в коло»* [3, с. 128]. Зрідка замість імені столиці вжито назву країни: *«Кроль Генрік до Польщі приїхал і коронован в костелі святого Станіслава на замку»* [3, с. 128]. Назва країни часом є взаємозамінною з етнонімом: *«Того же року татаре Україну коло Вінниці, Гайсина і Шаргорода пустошили»* [3, с. 131].

Згадки про міські реалії часто супроводжуються діями з переоблаштування простору, здебільшого з семантикою спорудження: *«мур почали отводити коло Вільни»* [3, с. 125], *«мост у Варшаві на Віслі казал будувати»* [3, с. 127], *«Острополь заложено»* [3, с. 129], *«начася монастир во граді Любартові»* [3, с. 130], *«монастирі побудовал, маєтності понадавал, навіть і до міських церков маєтності надал, на шпиталь і на школи місто надал Сурож з селами»* [3, с. 131], *«церков одомкнул»* [3, с. 137]. Окрім конструктивних актів, літопис фіксує деструктивні дії щодо урбаністичного простору, зокрема наслідки дій людини: *«церкви позапечатовала»* [3, с. 137], *«церков у Острозі святого Ануфрія повелі розметати»* [3, с. 134], *«у Віфлянтіх великій шкоди починили»* [3, с. 127].

Загальним місцем є згадки про пожежі: *«Ярославль горіл в ярмарок, вигоріло все місто і ярмарок с крамами»* [3, с. 136], *«увесь Петриков вигоріл»* [3, с. 125], *«дві часті замку Краковського згоріло»* [3, с. 127]. Оскільки це було поширеним явищем, літописні згадки здебільшого стислі, проте один з описів «пожоги» є доволі розлогим: *«у Острозі пожога великая була, всі міста разом горіли, неможная рече[й] рятовати, аж сами мусили з міста убо утікати, а скрині і іноє метали у воду, бо по землі горіли тріски,*

мости аж до самої води, і млини» [3, с. 130]. «Острозький літописець» фіксує явище топофобії – тенденцію до змалювання десакралізованих, відразливих, агресивних просторових образів, що відображають нещасливий, занепадницький стан існування індивіда або нації [2, с. 108]. Опис Софійського собору на поч. XVI ст. наділений рисами топофобії: *«от кількадесят літ пустовала, ошарпалася, обвалилася була около всюди, двері завалилися були, аж увойти нілга у церков було, та же і окна і преділи»* [3, с. 137].

Літопис містить чимало записів про стихійні лиха, що спіткали міста: землетруси (*«дрижання землі великое у Цариграді»* [3, с. 125], *«аж міста западалися збудованієм»* [3, с. 125]), епідемії (*«Мор ув Острополю бул»* [3, с. 130]), буревії (*«Буря була великая, йшла мимо Острог от Жаславля о полудні, яко ноч... пуці крушила, сади ломила»* [3, с. 132], *«буря... вежу замковую в Бересті з годинником у воду вкинула і двур Сопіжсин стерла»* [3, с. 135]). Літописець зафіксував низку знамень, що здебільшого віщували лихо: *«у Осторозі на замковій церкві виділи аггела стоячого з голим мечем»* [3, с. 134], *«року у Острозі виділи на церкві замковой на каждой бані по три свіці горящії»* [3, с. 139]. Прикметним є знак, що не може бути витлумачений через незнання мови: *«письмо ся показало на костелах і на школах жидовських і на домах, ні от кого не прочитано»* [3, с. 130].

У літописі вжито низку збірних іменників на позначення міських жителів: *«міщане»*, *«гдатчан»*, *«острополяни»*, *«вітєпськії»*. Зафіксовано назви осіб-мешканців міст за соціальним статусом: *«пановал... каштелян краковський»* [3, с. 132], *«Малхеровую райчину, іже на жидовську віру пристала, і спалено*

її» [3, с. 126]. Кілька літописних статей описують появу чужинців у місті – переважно за згоди очільників, але проти волі мешканців: *«напускала у Острог єзуїтов»* [3, с. 135], *«татаре маснії Острога добували і мало не добули, аж князь Василій поєднал їх і частовал в замку і вмісті з людьми татаре їли і пили»* [3, с. 129].

Місто постає простором народження (*«Князю Костантину родися син Василій в Дубні»* [3, с. 126]), набуття нового соціального статусу (*«С Костельца з францимиру королевої Бони за князя Ілію Острозького пошла»* [3, с. 125]), загибелі (*«Вишневецького в Костантинополю на гак скинено»* [3, с. 127], *«Подкову козака ве Львові стяти»* [3, с. 129]). Непохитну в вірі людину порівняно з міським муром: *«Міщане міли надію на отца Стефана пречиського, хотіли при нім опертися, яко при мурі»* [3, с. 139]. Цей концепт відсилає до канонічного образу Богородиці-«Непорушної Стіни».

На окрему увагу заслуговують прийменниково-іменникові сполуки з різними смисловими відношеннями. На позначення близькості до міста паралельно вживані декілька форм: коло (около), под, над, недалеко от (*«около Вільни»*, *«около Зв'ягля»*, *«коло Прилуки»*, *«коло Ляховець»*, *«под Обертином»*, *«под Радошковицями»*, *«под Переясловлем»*, *«под Білою Церквою»*, *«над Тараски»*, *«недалеко от Денешов»*). Семантичне значення руху в напрямку міста виражають прийменники на, до, к (*«до Рима»*, *«на Венецію»*, *«к Полоцьку»*). Екстериторіальне переміщення виражають прийменники от, із, з, с, за (*«от Чирська»*, *«із Сока[л]я»*, *«з Острога»*, *«с Тарнова»*, *«за Перекоп»*). На позначення перебування в межах міста вжито прийменники в, у, ув, уво, на (в Дубні, у Ольшаниці, ув Острополю, уво

Острожку, на Черкасіх). Написання деяких урбанонімів збігається з сучасним (*Хотин, Київ*), часом наявні відмінності фонетичної фіксації (*у Жаславлю, Браслав, под Сендомиром*) та приналежність до іншого роду (*Полоцько, Триполь*). У межах літопису зафіксована деяка варіативність: «*у Бристю / в Бересті*»; «*ве Львові / под Львовом / коло Львова*»; «*в Миропольї / в Мирополю*», «*у Цариграді / у Константинополю*».

Отже, аналіз тексту «Острозького літописця» засвідчив наявність розвинутої

системи урбаністичної лексики та фразеології в першій пол. XVII ст. Вдалося простежити, як саме географічні лексеми, запозичені з польської хроніки, адаптовано до книжної української мови. Виокремлено низку смислових відношень у системі міської лексики (просторові орієнтири, конструктивне та деструктивне переоблаштування простору, завоювання тощо). Досліджено фразеологічні контексти функціонування міських реалій, лексичне оточення урбанонімів, їхнє узгодження з прийменниками.

Список літератури

1. Баран О. Образ укріпленого міста в Галицько-Волинському літописі // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (гол. ред), В. Александрович та ін. – Дрогобич: Коло, 2005. – Вип. IX. – С. 157–180.
2. Пронкевич О. Пейзаж і національна ідентичність в іспанській літературі доби модернізму // Магістеріум. Вип. 61. Літературознавчі студії. – К., 2015. – С. 106–111.
3. С Кройніки Бельського речі потрібні вибрані (Острозький літописець) // Бевзо О. «Львівський літопис» і «Острозький літописець». – К., 1970. – С. 125–140.
4. Толстой Н. Славянская географическая терминология: семасиологические этюды. – М.: Наука, 1969. – 262 с.